

Les relacions entre població i territori a través de la mobilitat quotidiana de la població

Enric Mendizàbal i Riera

Professor del Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Investigador del Centre d'Estudis Demogràfics

La mobilitat dels individus per raons de feina, de lleure o d'altres implica que la població real d'un país, fent les mitjanes corresponents, pugui arribar a superar la població censada. En el cas de Catalunya, la població mitjana anual supera de molt la inscrita al cens: no som sis milions, sinó més de nou. Cal tenir això en compte a l'hora de planificar els serveis, el consum de recursos o la producció de deixalles.

Per què és important la mobilitat quotidiana de la població?

La manera habitual d'analitzar les múltiples relacions entre població i territori parteix de la idea següent: la població analitzada és la que viu en un territori concret. Però aquesta idea s'ha de matisar, i molt, pel que fa al significat de *viure* en un territori determinat. Si per *viure en un territori* hom entén efectuar-hi les nostres activitats quotidianes (entre les quals residir en una casa, treballar, anar a comprar, realitzar activitats en el nostre temps de lleure, relacionar-se amb les amistats, el veïnat i els parents, etc.), el territori on efectuem totes aquestes activitats acostuma a ser molt més ampli que el nostre poble o ciutat.

L'estudi de les relacions entre població i territori ha de tenir present que els individus no efectuen totes les seves activitats en un únic punt del territori i que, per tant, l'anàlisi de la mobilitat per efectuar les nostres activitats quotidianes és cada cop més indispensable per entendre les relacions entre la població i el territori.

En aquest article s'analitzaran, doncs, alguns exemples de mobilitat quotidiana de la població de Catalunya que permetran veure diferent modalitats d'ús del territori per part de la població.

Què s'entén per població?

La població s'acostuma a definir com un conjunt d'individus que coexisteixen en un moment donat i que està delimitat d'acord amb uns criteris diversos de pertinença. Una població és, en la majoria dels casos, la població d'un territori determi-

nat. En el cas que ens ocupa aquí, la població és un estoc d'éssers humans amb unes determinades característiques (demogràfiques, històriques, socials, econòmiques, etc.), que ocupa un espai i té un moment temporal al qual s'ha de fer referència.

La població de Catalunya que analitzarem en aquest article serà tota aquella que en un moment o altre d'un any és present en algun lloc dins dels límits administratius de la Catalunya actual.

Reflexions a l'entorn de la mobilitat de la població

Una de les característiques fonamentals de la població (tant de la catalana com de la de qualsevol altra part del món) és la seva mobilitat. Ja s'ha dit abans que els individus efectuen diverses activitats, i, com sembla obvi, per poder-les realitzar sovint s'ha d'anar d'un lloc a un altre. Per anar als diversos llocs on els individus efectuen les seves activitats cal moure's.

Així doncs, la mobilitat dels individus fa que la seva ubicació en el territori variï al llarg del temps. Podem veure tres exemples diferents a partir dels ritmes temporals d'un dia, d'una setmana o d'un any. Per a una persona adulta que té feina, el ritme d'un dia laborable qualsevol està marcat, principalment, per la mobilitat entre el lloc de residència i el de treball, a més de la mobilitat que significa anar als altres llocs més o menys quotidians: les compres de queviures, les activitats de lleure (anar al cinema, anar a passejar) o les activitats que signifiquen una certa relació social (per exemple, participar en activitats d'entitats i associacions). Si en

lloc d'una persona adulta ens referim a una que estudia, la seva mobilitat seria gairebé similar, amb l'excepció que el viatge que marcaria tots els altres seria el realitzat entre el lloc de residència i el d'estudi.

El ritme setmanal està marcat per la diferenciació territorial entre el lloc on s'efectuen les activitats dels dies laborables i el lloc on s'efectuen les del cap de setmana: aquestes darreres acostumen a ser molt més lúdiques que no pas les primeres, i sovint significa anar a les residències secundàries, anar a menjar a fora del domicili, i realitzar excursions o sortides. El ritme anual també separa el temps de treball o d'estudi del de vacances: molt sovint, les vacances impliquen un allunyament del poble o de la ciutat on s'està empadronat per anar de viatge o per passar una temporada llarga (el mes d'estiu, les vacances de Nadal, la Setmana Santa) a la residència secundària.

Les dades de població que habitualment s'utilitzen per estudiar les relacions entre la població i el territori són les que s'extreuen dels censos i padrons. Amb aquests documents es pot saber quanta gent està censada o empadronada en un municipi en concret, com també algunes de les seves característiques (sexe, edat, estat civil, relació amb l'activitat, any d'arribada al municipi, etc.). És obvi que tot això té un interès força clar: allà on la població és jove faran falta escoles i allà on és vella, casals d'avis.

Però si tenim present que la mobilitat és una de les principals característiques de la població de les societats occidentals, entre les quals la població de Catalunya n'és un clar exemple, veurem que amb la població censada o empadronada no en tenim suficient per saber quanta població hi ha en un moment determinat en un lloc concret. La mobilitat descrita anteriorment segons els ritmes diari, setmanal i anual mostren que el poble —o el municipi— deixa de ser l'únic lloc d'acció per convertir-se en part d'un sistema de llocs que es complementen amb relacions cada

vegada més intenses i que qualsevol persona, depenent de l'activitat que estigui realitzant en un moment concret, pot trobar-se en llocs diferents. Tot seguit veurem els resultats de dos estudis que han tractat aquesta temàtica, i que mostren com les relacions entre població i territori varien amb la mobilitat de la població.

Les dades de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona

La informació que es necessita per estudiar la localització territorial dels individus segons l'activitat que estiguin efectuant no apareix als censos. Per aquesta raó, la realització d'enquestes permet obtenir dades prou fiables per a aquesta mena d'estudis; en el cas que ens ocupa, l'*Enquesta Metropolitana de Barcelona 1990* (d'ara endavant, EMB), és indispensable. L'EMB és un instrument periòdic de recollida d'informació (la primera es va realitzar el 1985) sobre diferents àmbits de la vida social, de les condicions de vida i dels hàbits de la població de la Regió Metropolitana de Barcelona, entesa com l'àrea que formen els 127 municipis de les comarques del Baix Llobregat, el Barcelonès, el Maresme, el Vallès Occidental i el Vallès Oriental.

La informació de l'EMB que s'ha utilitzat és la localització territorial de 23 activitats (que tracten de quatre grans àmbits: treball, proveïment, lleure i relacions socials). La localització territorial de les activitats s'ha creuat amb una sèrie de variables socials, econòmiques i demogràfiques dels individus entrevistats: sexe, edat, relació amb l'activitat, nivell d'estudis acabats, categoria socio-econòmica i tipus de municipi de residència (classificats a partir del nombre d'habitants). A partir del creuament de les variables anteriors amb les localitzacions territorials de les activitats es pot demostrar que l'ús del territori és diferent segons les característiques que té l'individu.

Un concepte bàsic: l'espai de vida

El concepte clau que s'utilitza en aquest treball realitzat a partir de l'EMB és el d'*espai de vida*. Per aital concepte hom entén la porció del territori on l'individu efectua les seves activitats. Aquesta noció engloba els llocs d'estada principals —com poden ser el lloc de residència o el de treball— i els llocs de pas —l'espai que es travessa quan hom viatja entre els diferents llocs—, com també tots aquells altres llocs amb els quals l'individu està en relació —els llocs de compra habituals i no habituals, els llocs on es va a passejar, els llocs on hom es relaciona amb altres individus, etc.

● Taula I. Espai de vida tipus dels habitants de la Regió Metropolitana de Barcelona, 1990. (%)

Domicili	1,2
Barri de residència	31,6
Centre de la població	9,1
Altres barris	18,5
Barcelona	6,8
Ciutats intermèdies (Granollers, Mataró, Sabadell, Terrassa)	1,3
Restat 1a. Corona Metropolitana	2,2
Restat 2a. Corona Metropolitana	2,8
Altres localitzacions fora de la RMB	10,0
Indistintament	16,4
no sap/no contesta	0,1

Font: Mendizábal, 1993

L'espai de vida tipus dels habitants de la EMB el 1990 es pot veure a la Taula I. Els resultats d'aquesta taula signifiquen el percentatge d'activitats que s'efectuen en cada localització sobre el total de possibles activitats. El resum de la Taula I seria que un terç de les activitats s'efectua al

barri de residència; aquestes activitats acostumen a ser les més quotidianes: compra de queviures, passejar, etc. Un altre terç d'activitats s'efectua a la resta del poble o ciutat: al centre les més lúdiques (el lleure relacionat amb cinemes, bars, discoteques, pubs) i les que signifiquen una participació en entitats i associacions de tot tipus, ja que sovint aquestes entitats acostumen a tenir les seves seus en llocs centrals; a la perifèria s'acostuma a realitzar la feina, ja que és on acostumen a estar els polígons industrials. El terç restant d'activitats, o bé no té una localització espacialment fixa (són les persones que responen *indistintament*), o bé s'efectua als llocs centrals de la regió metropolitana de Barcelona: Barcelona, que atrau molta població per realitzar tot tipus d'activitats, i les ciutats intermèdes (Granollers, Mataró, Sabadell i Terrassa), que ofereixen el mateix que Barcelona però a una escala territorial molt menor; finalment, cal destacar que el lleure relacionat amb les vacances s'acostuma a realitzar fora de la regió metropolitana de Barcelona.

L'espai de vida segons les característiques dels individus

És impossible resumir totes les diferències sobre l'espai de vida segons les diverses categories de cada variable. Breument, però, es pot assenyalar el següent:

a. Hi ha dues variables que mostren una relació directa entre el fet de disposar d'un espai de vida més ampli (és a dir, que s'efectua un nombre més gran d'activitats fora del barri de residència) i estar en *millor* situació dins de la categoria: les persones que han realitzat estudis universitaris o que pertanyen a les categories socio-econòmiques altes, tenen una localització territorial de les seves activitats molt més àmplia i dispersa, dins i fora de la regió metropolitana de Barcelona, que no els que tenen estudis primaris —o no en tenen— o que pertanyen a les categories socio-econòmiques baixes.

b. L'edat dels individus mostra una evolu-

Les diferències de l'espai de vida segons la relació amb l'activitat barreja qüestions d'edat i de cicle de vida...

... (els jubilats són vells i els estudiants, joves), de gènere (les persones encarregades del treball de la llar són dones), de salut (els incapacitats). Com més habitants té el municipi, més activitats s'hi efectuen.

ció seqüencial pel que fa a l'amplitud i la dispersió territorial de les activitats: les persones que estan a l'inici del seu cicle de vida, és a dir, que són joves que encara viuen a casa dels pares, són els qui efectuen més activitats lluny del barri de residència, mentre que els qui estan al final del cicle de vida (persones velles que viuen soles, normalment per viduitat) són els qui fan més activitats al barri. Així es va veient com a mesura que es forma l'entramat familiar (parella, prole), i això succeeix amb l'augment de l'edat, el fet d'allunyar-se del barri de residència per efectuar les diferents activitats disminueix.

c. Les variables que queden per comentar mostren com les dones efectuen moltes més activitats que els homes al barri de residència, ja que les dones continuen realitzant la part majoritària del treball de reproducció, cosa que implica una necessària proximitat amb el domicili per no perdre temps amb els desplaçaments. Les diferències de l'espai de vida segons la relació amb l'activitat barregen qüestions d'edat i de cicle de vida (els jubilats són vells i els estudiants, joves), de gènere (les

persones encarregades del treball de la llar són dones), de salut (els incapacitats): els qui tenen l'espai de vida més ampli són els estudiants (joves a l'inici del seu cicle de vida) i els qui el tenen més reduït són les mestresses de casa, jubilats i incapacitats; els parats i els ocupats tenen una situació intermèdia.

Cal destacar la diferència de l'espai de vida segons la categoria del municipi de residència: com més habitants tingui el municipi, més activitats s'hi efectuen; així, mentre que els qui resideixen a Barcelona hi efectuen el 69% de les seves activitats, els individus dels municipis de menys de 2.000 habitants només hi realitzen prop del 41% de les seves activitats. Sense cap mena de dubte, l'explicació rau en el fet que els municipis petits tenen menys funcions, i els seus habitants, per poder-les efectuar han de desplaçar-se fora obligatòriament.

La població estacional a Catalunya

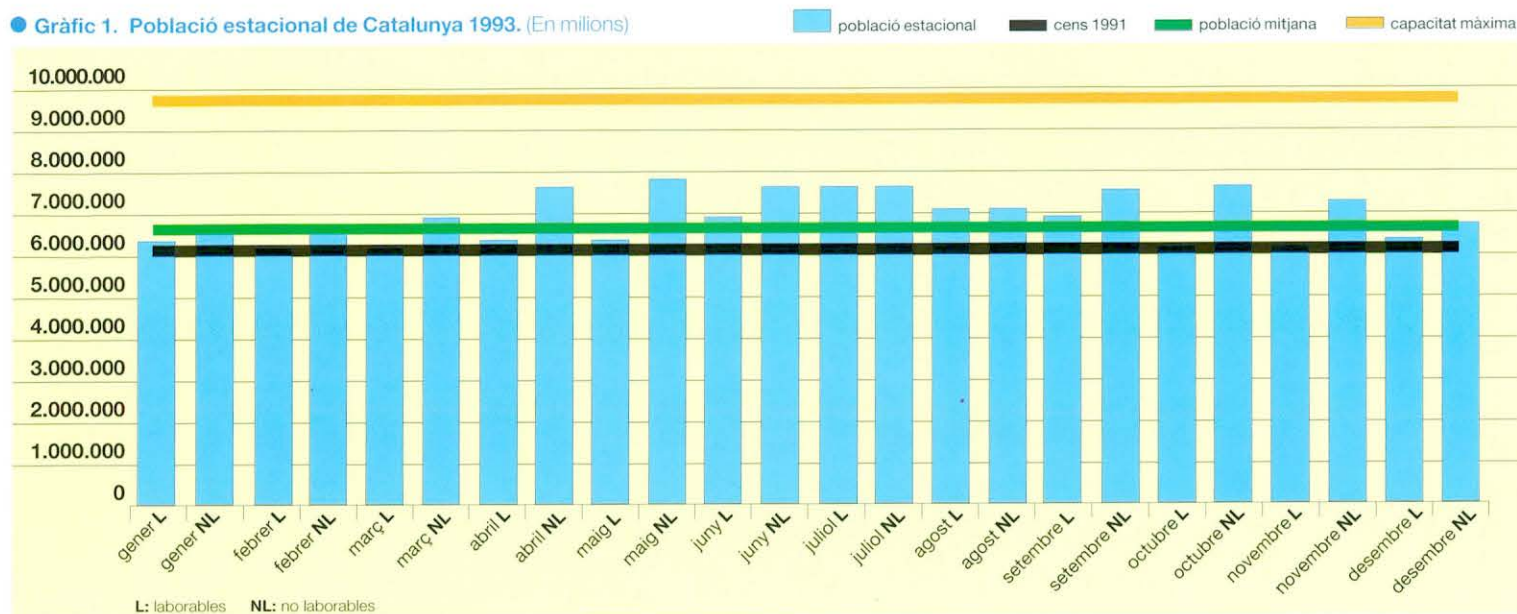
El Departament de Medi Ambient va encarregar al Centre d'Estudis Demogràfics

un treball per tal d'establir la població estacional de tots els municipis de Catalunya existents el 30 d'abril de 1993, a l'efecte de dimensionar les infraestructures de gestió ambiental. El que es pretén, doncs, és saber com va canviant per a tots els municipis de Catalunya el nombre de la població al llarg de l'any. En aquest article s'utilitzaran alguns dels resultats obtinguts per tal de reflexionar sobre la importància de la mobilitat de la població en les relacions entre població i territori.

Si el treball abans citat té un interès especial és perquè fa una important matisació del conegut eslògan *Som sis milions*: a Catalunya, en qualsevol moment de l'any som més de sis milions d'habitants. Al Gràfic 1 es pot veure com evoluciona la xifra de població de Catalunya al llarg de l'any 1993, i es pot comparar amb tres xifres de població que són constants al llarg de l'any: la població censada, la població mitjana i la capacitat màxima.

La *població censada* és la que s'obté dels censos i padrons, i que, en el nostre cas, correspon a tots aquells individus que estaven presents —o que excepcionalment

● Gràfic 1. Població estacional de Catalunya 1993. (En milions)

Un terç de les activitats s'efectua al barri de residència; aquestes activitats acostumen a ser les més quotidianes: compra de queviures, passejar, etc.

Un altre terç d'activitats s'efectua a la resta del poble o ciutat: al centre les més lúdiques, i les que signifiquen una participació en entitats i associacions de tot tipus, a la perifèria. El terç restant d'activitats, o bé no té una localització espacialment fixa o bé s'efectua als llocs centrals de la regió metropolitana de Barcelona.

no hi eren però que habitualment hi són— a les 24 hores del dia 1 de març de 1991. La *població estacional* són les persones que hi ha en cada municipi en el conjunt de dies laborables i en el conjunt de dies no laborables de cada mes de l'any. La població estacional de cada municipi s'ha calculat a partir de la mobilitat obligada per raó de treball i estudi, del nivell d'ocupació de les places d'hotel, càmpings, cases de colònies i segones residències, i de la població del municipi que se'n va de vacances i pels períodes festius. La *població mitjana* és la població estacional de cada moment temporal considerat distribuïda homogèniament al llarg de l'any. La *capacitat màxima* s'ha calculat afegint a la població censada tota aquella població que pot cabre en les segones residències i habitatges buits (a raó de 4 persones per habitatge), als hotels (2 persones per cambra), als càmpings (2,5 persones per unitat d'acampada) i a les cases de colònies.

Al Gràfic I es veuen uns quants fets que cal comentar per tal de contestar la pregunta que ha iniciat aquest apartat:

a. Si la població censada el 1991 a Catalunya era de 6.059.494 habitants, la capacitat màxima superava lleugerament els 9.800.000 habitants. Així mateix, cal tenir present que la capacitat màxima calculada subvalora aquesta xifra, ja que es pressuposa que als habitatges ocupats per la població censada no hi cap ningú més. També cal considerar que les places de càmping (amb tendes de campanya) no s'acostumen a utilitzar durant l'hivern; si restéssim les prop de 250.000 persones que caben als càmpings, la població que podria estar dormint en l'actualitat a Catalunya en un lloc cobert superaria els 9,5 milions d'habitants.

b. Si es compara la població censada amb la població mitjana anual, es pot veure com aquesta és superior de més de 675.000 persones: no supera aquesta xifra la població de cap comarca de Catalunya —excepte el Barcelonès— ni de les províncies de Girona, Lleida i Tarragona.

c. Si s'observa la població dels dies labo-

rables i dels no laborables de cada mes, es pot veure com sempre hi ha més població que la censada, encara que en alguns moments sigui una diferència mínima (casos dels dies laborables dels mesos de febrer, octubre i novembre). Així mateix, els dies no laborables de cada mes hi ha més habitants que els dies laborables. Aquest fet té una explicació lògica: el turisme. Cal recordar que la temporada turística de 1993 va suposar l'entrada de més de 13 milions de persones de fora de Catalunya, que a Catalunya hi ha més de 120.000 cambres d'hotel, que la temporada d'esquí pressuposa anualment la presència de 3,5 milions de persones a les pistes catalanes, que hi ha més de 800.000 habitatges desocupats, ja siguin segones residències en propietat, ja siguin habitatges buits en el moment del cens (que, recordem-ho, es va fer el dia 1 de març de 1991, data poc turística) però disposats per llogar durant les temporades turístiques, etc.

La diferent distribució al llarg de l'any

Com es pot extreure del Gràfic I, la població de Catalunya al llarg d'un any varia molt a causa, justament, de la mobilitat de la població. Però a més, cal tenir present que la variació de la distribució de la població dins de Catalunya també varia molt. En els mesos d'estiu, les àrees litorals i les del Pirineu són llocs on la població augmenta molt per causa de les persones que ocupen les residències secundàries, els hotels i els càmpings. Durant la temporada dels esports d'hivern, en gran part dels Pirineus hi ha un augment molt important de la població present els dies no laborables. I durant aquests períodes de vacances, les àrees industrials i urbanes, com ara la regió metropolitana de Barcelona, o les ciutats de Lleida, Manresa, Girona i els municipis que les envolten, tenen una important pèrdua de població, ja que en gran part són els individus que van a les àrees que en guanyen.

La Taula II mostra, per a les 41 comarques

● Taula II. Relació entre la població censada, la població mitjana anual, la població mitjana d'estiu i la capacitat màxima per comarques, 1993. (%)

	Població censada/ capacitat màxima	Població mitjana anual/ capacitat màxima	Població mitjana d'estiu/ capacitat màxima
Alt Camp	57,06	65,03	75,60
Alt Empordà	24,92	56,24	80,29
Alt Penedès	60,33	68,45	74,18
Alt Urgell	51,70	63,34	73,16
Alta Ribagorça	33,95	52,67	66,73
Anoia	57,41	64,43	66,67
Bages	67,27	70,19	69,86
Baix Camp	43,16	57,81	69,70
Baix Ebre	33,67	60,45	80,53
Baix Empordà	24,21	56,56	82,65
Baix Llobregat	71,65	73,87	75,17
Baix Penedès	17,77	54,23	80,72
Barcelonès	81,72	73,79	67,65
Berguedà	52,42	65,59	75,03
Cerdanya	23,44	52,33	73,21
Conca de Barberà	48,24	62,43	76,96
Garraf	39,87	64,74	83,66
Garrigues	60,79	69,95	81,14
Garrotxa	62,36	67,31	71,46
Gironès	70,61	69,79	68,01
Maresme	50,85	69,41	82,52
Montsià	56,21	69,17	80,24
Noguera	56,56	60,97	65,24
Osona	67,29	72,44	73,20
Pallars Jussà	41,85	57,74	69,06
Pallars Sobirà	22,53	47,80	69,03
Pla d'Urgell	76,73	81,50	88,27
Pla de l'Estany	59,84	65,27	70,91
Priorat	40,87	56,02	72,33
Ribera d'Ebre	61,15	70,67	81,43
Ripollès	48,22	63,67	75,08
Segarra	59,61	69,71	80,85
Segrià	69,78	68,77	70,34
Selva	32,10	60,52	81,11
Solsonès	47,83	61,44	71,51
Tarragonès	41,97	63,38	79,45
Terra Alta	59,20	68,65	79,82
Urgell	63,38	72,72	82,14
Val d'Aran	15,71	57,38	82,69
Vallès Occidental	77,87	77,60	74,64
Vallès Oriental	66,36	71,64	72,73
Catalunya	61,81	68,93	73,87

Font: elaboració pròpia a partir del treball de M. Ajenjo, A. Blanes, E. Mendizàbal i E. Sánchez (1993).

i per al conjunt de Catalunya, la relació entre diversos tipus de població i la capacitat màxima. Tal com es pot veure, en el conjunt de Catalunya, prop del 74% de la capacitat màxima està ocupada per la xifra mitjana dels mesos de juny a setembre, mentre que la població censada no arriba al 62%. Per comarques, es poden observar aquelles que tenen un percentatge d'ocupació molt similar entre la població censada, la mitjana anual i la mitjana d'estiu: són els casos del Bages, el Baix Llobregat, el Gironès, el Segrià i el Vallès Occidental. Cal fixar-se que només hi ha tres comarques on la relació entre la població mitjana d'estiu i la capacitat màxima sigui inferior a la relació entre la població censada i la capacitat màxima: el Barcelonès, el Gironès i el Vallès Occidental. Així mateix, és important adonar-se que les comarques que tenen una relació entre la població censada i la capacitat màxima elevada són comarques on o les activitats industrials o les agràries són molt importants i, a més, tenen pocs atractius per al turisme massiu (que encara ara va majoritàriament a la recerca de sol i platja).

L'anàlisi dels resultats de tots els 941 municipis de Catalunya (existents l'1 de març de 1991) seria molt prolix. Però cal remarcar dos fets: el primer és que dels 941 municipis, només n'hi ha 44 que tenen menys població mitjana anual que la censada; només són el 4,7 % de tots els municipis però representen el 63 % de la població censada a Catalunya. D'aquests municipis, dotze són de l'antiga Corporació Metropolitana de Barcelona, uns altres tretze són de la Regió I (entre els quals Granollers, Mataró, Sabadell i Terrassa), hi ha quatre grans ciutats (Girona, Lleida, Manresa i Reus), i els setze restants o bé són municipis molt urbanitzats que formen part de ciutats importants (Salt per a Girona; Canovelles per a Granollers; Santa Margarida de Montbui i Vilanova del Camí per a Igualada; Sant Joan de Vilatorrada per a Manresa) o bé són municipis rurals petits.

La segona cosa que cal remarcar és que hi

ha una sèrie de 57 municipis on la població estacional dels mesos de juliol i agost és gairebé la seva capacitat màxima: la seva població censada en conjunt són 147.478 habitants, la seva capacitat màxima és de 863.420 persones i la població en aquests mesos és de 861.349. Exemples clars d'aquest tipus de municipis són Castelló d'Empúries (3.637 habitants censats i 54.827 habitants durant l'estiu), Castell-Platja d'Aro (4.923 i 68.856), Salou (7.264 i 110.825), Cunit (2.425 i 37.984), tots situats a la costa, però també Vielha e Mijaran (3.109 i 22.177) i Puigcerdà (6.329 i 16.805) al Pirineu.

Conclusió

La mobilitat dels individus crea un espai d'ús quotidià, l'espai de vida. La mobilitat dels individus pel territori, si d'alguna cosa no es pot qualificar, és de ser caòtica i desordenada: les característiques socials, econòmiques i demogràfiques dels individus, i les activitats que efectuen segons aquestes característiques fan que la seva mobilitat sigui diferent i que, per tant, la seva distribució en l'espai variï al llarg del dia, de la setmana, de l'any. En la ubicació d'equipaments de tot tipus s'ha de tenir present la mobilitat de la població: la població que hi és només uns dies també compra queviures, pot posar-se malalta i haver d'anar al metge, consumeix aigua potable i produeix escombraries i deixalles, exactament igual que la població censada. S'ha de tenir present la mobilitat de la població perquè tothom pugui obtenir i gaudir de totes i cadascuna de les oportunitats que ofereix qualsevol territori ■

Referències bibliogràfiques

- Ajenjo, M.; Lanes, A.; Mendizábal, E.; Sánchez, E. *La població estacional a Catalunya*, treball realitzat al Centre d'Estudis Demogràfics per encàrrec del Departament de Medi Ambient (mimeo), 1993.
- Cabré, A. «Població i poblament», a *Primer Congrés Català de Geografia. Tom I Conferències*, pp. 61-70. Barcelona: Publicacions de la Societat Catalana de Geografia, 1991.
- Courgeau, D. *Méthodes de mesure de la mobilité spatiale. Migrations internes, mobilité temporaire, navettes*. París: INED, 1988.
- Mendizábal, E. «Les noves tendències del poblament», a *Primer Congrés Català de Geografia. Tom II: Ponències*, pp. 159-178. Barcelona: Publicacions de la Societat Catalana de Geografia, 1991.
- Mendizábal, E. *L'ús temporal del territori: l'espai de vida dels habitants de la Regió Metropolitana de Barcelona*, (vol. 8 de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona 1990). Barcelona: IEMB/MMAMB/ Diputació de Barcelona, 1993.
- Pallarès, M.; Riera, P., (dir.). «La residència secundària de la població de Barcelona i de la seva àrea metropolitana, 1985-86 i 1990», a *Papers. Regió Metropolitana de Barcelona. Territori-Estratègies-Planificació*, núm. 8. Barcelona: 1991.
- Pressat, R. *Diccionario de demografía*. Vilassar de Mar: Oikos-tau, 1987.
- Pujadas, I.; Mendizábal, E. *La població de Catalunya 1975-1986. De l'explosió demogràfica al creixement zero*. Barcelona: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, 1991.
- Riera, P.; Pallarès, M.; Flores, J.L. *Característiques de l'habitatge, la mobilitat i la percepció del territori*, (vol. 3 de l'Enquesta Metropolitana de Barcelona 1990). Barcelona: IEMB/MMAMB/ Diputació de Barcelona, 1992.
- Secretaria General del Departament de Medi Ambient. «La població estacional a Catalunya. Una perspectiva mediambiental», a *Quaderns de medi ambient*, núm. 3. Barcelona: 1994.